VITA ANTIQUA

№ 3-4

КИЇВ

2001

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА
ТОВАРИСТВО АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ
МОЛОДІЖНИЙ ЦЕНТР РОЗВИТКУ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

VITA ANTIQUA

№ 3–4

Збірка наукових статей

КИЇВ
«СТИЛОС»
2001

ББК 63.02
В 79

Номер затверджено до друку на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 25 жовтня 2001 р.

В 79 VITA ANTIQUA. – К.: Стилос, 2001. – № 3–4. – 202 с.

Збірник присвячено 60-річчю професора, доктора історичних наук, завідуючого кафедрою археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, палеолітознавця Гладких Махайла Івановича. До збірника включено статті провідних фахівців у галузі палеоліту і первісного суспільства України.

ББК 63.02

Засновник
Товариство Археології та Антропології

Адреса редакції:
01601, м. Київ, вул. Володимирська, 64, ауд. 164.

Реєстраційне свідоцтво КІ № 350, видане 8 лютого 1999 р.
Міністерством інформації України

KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY
HISTORICAL FACULTY
DEPARTMENT OF ARCHAELOGY AND MUSEOLOGY
SOCIETY OF ARCHAEOLOGY AND ANTHROPOLOGY
YOUTH CENTRE OF DEVELOPMENT OF EDUCATION, SCIENCE AND ARTS

VITA ANTIQUA

№3–4

The collection of scientific articles

KYIV
«STYLOS»
2001

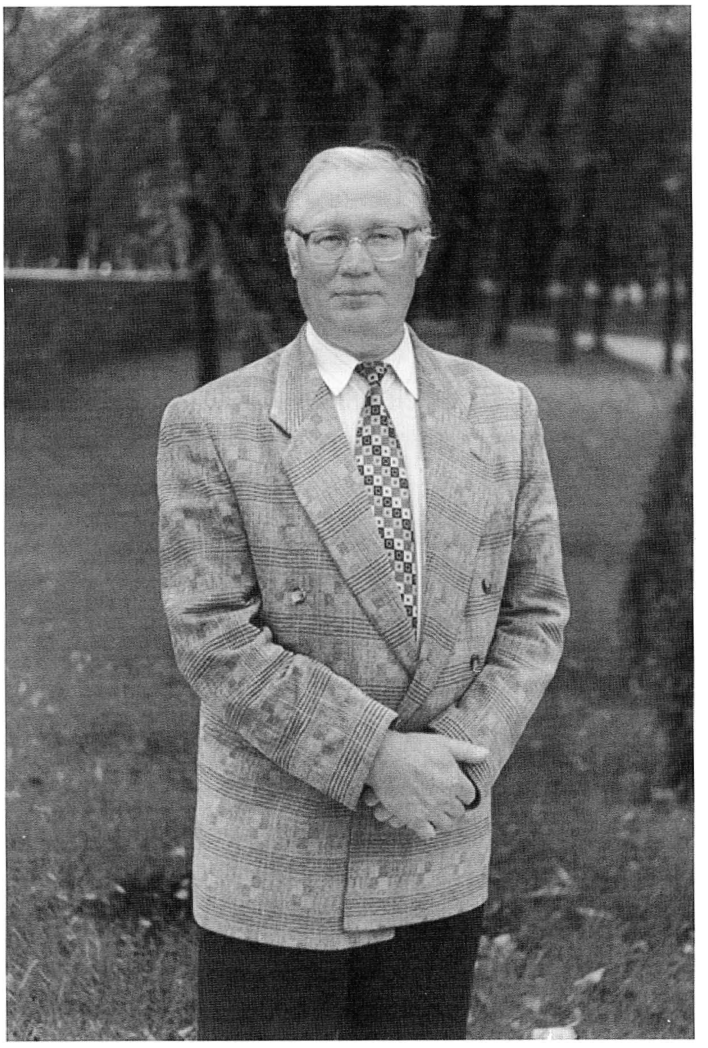

Присвячується 60-річчу професора,
доктора історичних наук, завідуючого кафедрою
археології та музеєзнавства Київського національного
університета імені Тараса Шевченка,
палеолітознавця
Гладких Михайла Івановича

Зміст

Contents

С.М.Рижов

КУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ РАННІХ ПАЛЕОАНТРОПІВ ДО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

Abstract

The article examines the basic characteristic features of the cultural adaptation of early paleoanthropoids in middle zone of Central Europe from the last interglacial age of the pleistocen.

Ця стаття має за мету спробувати визначити деякі закономірності у співвідношенні природа – суспільство, а також простежити характерні адаптивні риси ранніх палеоантропів[1] середньої смуги Центральної Європи останнього інтергляціалу плейстоцену.

До розгляду були залучені еталонні пам'ятки середньої смуги Центральної Європи, які вміщувалися у хронологічний діапазон останнього інтергляціалу і які відносяться до ізотопної стадії океанічних відкладів 5e-d.

Зрозуміло, що не всі пам'ятки мають однозначне датування. В процесі роботи автор орієнтувався як на стратиграфічне положення культурних шарів і біостратиграфічне співвідношення ізотопних стадій океанічних відкладів (OIS), так і на абсолютне датування.

Як відомо, інтергляціал визначається, як вегетативний період з кліматичною еволюцією, подібною до сучасного періоду голоцену. В цей час відбувається чітке поширення теплолюбних дерев, яких не існувало в періоди інтерстадіалів. Багато дослідників вважають, що дуже важко відрізнити періоди інтергляціалу від інтерстадіалу через те, що клімат і рослинність можуть змінюватись від однієї області до іншої протягом того ж періоду.

В 1962 році П.Вольдштед на основі вивчення льодовикових відкладів Північноєвропейської низовини запропонував замість інтергляціалів данау-гюнц – тілеген, замість гюнц-міндель – кромер, замість міндель-ріс – гольштейн, замість ріс-вюрм – еєм. Він же запропонував для скандинавських континентальних гляціалів – варіас (гюнц), ельстр (міндель), заале (ріс), вісла (вюрм) [Cornwall, 1970; Wymer, 1982].

Тривалість ріс-вюрмського міжльодовиків'я порівняно з іншими інтергляціалами плейстоцену є дуже короткою – 130–75 тис. років тому. В цей період на території Європи відбулися три кліматичні зміни – потепління, які відділяються двома періодами похолодання. Перша тепла кліматична фаза відбулась приблизно 128–118 тис. років тому. За хронологічною шкалою розпаду кисневого ізотопу цей період відповідає стадії 5e. Наступні дві кліматичні зміни (потепління) були не такі інтенсивні, як перша. У вегетаційному розвитку на більшості європейського континенту переважає змішаний, або бореальний, ліс [Zagwijn, 1989].

З археологічної точки зору цей період збігається з появою середньопалеолітичних індустрій, які мають значне поширення і багато спільних рис на всій території Європи. Вперше гоміниди цього періоду колонізують північні райони Європи. Саме в період останнього інтергляціалу на території Європи розповсюджується біологічний вид Homo sapiens neanderthalensis. Можливо, саме за часи останнього великого потепління плейстоцену вперше з'являється Homo sapiens на Європейському континенті.

Рижов С.М. – кандидат історичних наук, асистент кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Т.Шевченка.

[1] У 1925 році сір Артур Кізс запропонував для морфологічних типів відповідних Homo sapiens назву «неоантропи», а для неандертальців назву «палеоантропи». В 1938 році Кляйншмідт об'єднує всіх неандертальців під єдиною назвою Homo sapiens neandertalensis. В 1957 році антрополог А.Тома запропонував виділити в еволюційній ході сучасної людини два безпосередньо близьких підвиди – Homo sapiens і Homo sapiens neandertalensis.

1. Палеоекологія місцеперебувань

У географічному плані Центральна Європа є однією з найбільш виразно визначених географічних зон в Європі. Цей регіон умовно можна поділити на дві частини: південну та північну. В південній частині Центральна Європа складається з Панонського басейну, який включає сучасні території Угорщини, східної Австрії, західної Румунії, північної Югославії, південні частини Чехії (Моравія) та Словакії. Узгір'я цієї частини Європи складають своєрідне коло, яке сформоване з двох часткових напівмісяців. Один з них репрезентований південно-східною частиною Австрійських Альп, які проходять через колишню територію Югославії до Балкан. Інший утворився завдяки існуванню гірського поясу Трансільванських Альп, Карпат, Татр, Судетів, Ерцу та гірських районів Богемії. За деякими винятками (наприклад, Альпи), ці узгір'я не є надмірно високими і розтинаються численними річковими долинами. Щодо північного заходу Богемські узгір'я забезпечують мінімальне відокремлення між півднем та північчю Центральної Європи – територія Німеччини, Польщі та північні частини Чехії, Словакії [Butzer, 1971].

В Центральній Європі найбільша частина знайдених поселень палеоантропів останнього міжльодовиків'я пов'язана з теперішніми територіями Східної Німеччини, Чехії, Словакії. Більшість цих пам'яток розташована у травертинових і озерних геологічних відкладах. Інша частина поселень знайдена на території Західної Німеччини (Рейнська область), Угорщини і пов'язана переважно з лесовими геологічними нашаруваннями.

1.1 Вибір місцеперебувань

За своїм геоморфологічним розташуванням більшість місцезнаходжень останнього інтергляціалу Центральної Європи можна поділити на лесові і травертинові стоянки просто неба, та на печерні.

До лесових відносяться археологічні пам'ятки Рейнської області Німеччини – Валертайм, Тончесберг, Плайдтер-Гумеріх, Рейндален; Східної Німеччини – Ноймарк-Норд, Лерінген, Грьоберн; Чехії – Пшедмості II, Бечов I; Словакії – Нове Место над Вагом, Банка.

До травертинових місцеперебувань просто неба відносяться поселення на території Східної Німеччини – Веймар, Таубах, Ерінгсдорф, Рабутц, Бургтона; Словаччини – Гановце, Горка-Ондрей, Бегаровце, Бойніце III. До печерних поселень відносяться стоянки палеоантропів останнього міжльодовиків'я Чехії – Кульна, Шведув Стул; Угорщини – Тата.

Цікавим моментом географічного розташування поселень палеоантропів середньої смуги Центральної Європи є те, що більшість цієї території ніколи не була вкрита крижаним покривом. Отже, амплітуда коливань середньорічної температури і зміна географічного рельєфу проходила більш повільно і не так різко, як у північних і південних областях Центральної Європи, де відчувався сильний вплив феноскандинавського і альпійського льодовиків.

На всій території Центральної Європи простежуються лесові пачки, відкладення яких відбувалося як в холодні, так і теплі періоди пізнього плейстоцену. Так, в Рейнській області, особливо в Верхньорейнській долині і в Нойвідському басейні, лесові відклади сягають 30 метрів у глибину. В межах середньовисоких гір, в районі Тюрингського басейну на півдні Східної Німеччини, лесові відклади поширені здебільшого в районах широких річкових долин басейну р. Ельби. На території Чехії і Словаччини лесові відклади утворювались разом з озерними травертиновими нашаруваннями.

Рейнська область і сама річка Рейн являють собою західний кордон Центральної Європи. Рейн з'єднує Альпи і Північне море і, таким чином, формує природний маршрут сполучення між Північчю і Півднем. В своїй південній частині Рейн розгортає Верхньорейнську тектонічну долину Грабен, яка з'єднується з Бургундськими воротами на півдні [Bosinski, 1992; Bosinski G., M.Street & M.Baales, 1995].

В середині Центральнорейнської області розташований Нойвідський басейн, який займає площу 20x30 км. Басейн був сформований завдяки тектонічним рухам, які сприяли загальному більш потужному підняттю над навколишнім узгір'ям [Bosinski, 1992].

Цікавим моментом географічного розташування пам'яток останнього інтергляціалу Центральної Європи виступає вулканічна діяльність третинного та четвертинного періодів і її наслідки. Так, на території Східного Айфелю Рейнської області простежено більш ніж 100

вулканічних штоків та конусів викиду. В цьому районі багато палеолітичних пам'яток знаходяться в кратерах колишніх вулканів. Серед стоянок останнього інтергляціалу це – Тончесберг та Плайдтер-Гумеріх.

Наприкінці третинного періоду відбувалася інтенсивна вулканічна діяльність, яка сприяла широкому підняттю гір та формуванню основних рис сучасного рельєфу території Угорщини, Словаччини, Чехії, Румунії, Австрії. Вулканізм проходив вздовж рубежу дефектів Панонської чаші в одному з найбільш молодих вулканічних поясів Центральної Європи [Pecsi, 1971; Siman, 1996].

Так само, як і Рейн в Німеччині, на території Моравії річка Дунай сформувала щось на зразок відкритого коридора між північним та південним глетчерами. В період пізнього плейстоцену через вузькі Моравські ворота існував прохід від долини Дунаю в південно-західному напрямку (Австрія) і до долини Вісли в північно-східному напрямку (Польща). Особливе значення мають Вишковські ворота, які з'єднують Нижньоморавський та Дижкосвратеський басейни, а також басейн Брно і Павловське нагір'я [Paleolit Moravy a Slezska, 1994].

З точки зору палеоекології в період еємського інтергляціалу і на початку останнього гляціалу вузькі проходи (Моравські ворота, Напажедлські ворота, Вишковські), які з'єднують рівнини Центральної Європи, відігравали важливу роль у житті давніх людей. Через ці ділянки проходили шляхи руху тварин. Слідом за ними і за мисливцями транспортувалася сировина.

На початку останнього льодовикового періоду існувало сполучення між північним заходом і південним сходом. Про це говорять місцезнаходження ранніх палеоантропів печерних пам'яток у Дунайській долині (Гуденус), у Моравській карстовій області (Шведув Стул), Кульна, в сусідніх з Моравськими воротами (Шипка, Чертова діра) печерах, в Краковікській карстовій області (Ціємна, Вилотне, Окієнник) та на стоянці просто неба Пшедмості II [Svoboda et all, 1996].

Так, на стоянці Пшедмості II з'ясувалась цікава картина. Виявляється, що людське заселення проходило тут починаючи з передостаннього міжльодовиків'я і завжди відбувалося у відносно помірних умовах з розширеними лісовими клаптиками. Саме поселення було під постійним захистом вапнякової скелі Градіско. Неподалік від поселення розташовувались виходи мінеральних джерел, що наближує це місцезнаходження до травертинових поселень ранніх палеоантропів. Про схожі елементи адаптивної поведінки мешканців Пшедмостей II і травертинових місцезнаходжень говорять мікролітичні кам'яні вироби. Відмінною особливістю цього поселення виступає географічне розташування в районі Моравських воріт, через які існував прохід від долини Дунаю до долини Вісли. А саме в районі межиріччя Вісли і Ельби знаходилися травертинові поселення зі схожою матеріальною культурою і міжльодовиковими екологічними умовами.

За своїм географічним розташуванням середньопалеолітичні стоянки Бечова знаходяться в басейні річки Охре, який міг би виступати коридором між північним та південним льодовиками і водночас маршрутом сполучення між Східною та Західною Європою. Більшість середньопалеолітичних стоянок цього басейну знайдені *просто неба* і прив'зані до виходів сировини. Саме в цьому місці багаті джерела сировини були доступні палеоантропам періоду пізнього плейстоцену. Виходи сировини складені з аморфних кварцитів, які відповідають вимогам виробництва кам'яних знарядь праці [Fridrich, 1982].

Специфічним явищем періоду пізнього плейстоцену на території Центральної Європи є численні *травертинові* купи *Словаччини*. Вони розташовані в межах Західних Карпат, біля виходів мінеральних джерел. Наявність гарячих мінеральних вод у деяких чашах вплинула на тривалість і щільність місцезнаходжень, особливо під час наступу останнього льодовика. В період останнього еємського міжльодовиків'я на території Словаччини відбувалося інтенсивне формування травертинових відкладів, під час якого проходило заселення цих місць палеоантропами. В цей період, незважаючи на віддаленість льодовика, на території Словаччини існував теплий, але дуже сухий перигляціальний клімат [Banesz, 1990].

Більшість місцезнаходжень останнього міжльодовиків'я на території Словаччини сконцентровані в травертинових регіонах Верхньої Нітри (Бойніце III-Градна-Копа), Ліптова (Бешенова) та Спішу (Гановце, Горка-Ондрей, Бегаровце, Грановніца). Найбільш

важливі з них – Гановце, Горка-Ондрей, Бегаровце, Бойніце III. У південній частині Білих Карпат були знайдені лесові відклади із залишками матеріальної культури періоду останнього міжльодовиків'я – Нове Место над Вагом (верхній шар), поселення Банка і печерне місцезнаходження Чертова Печ біля м. Радожина [Barta J., Banasz L., 1981; Banesz, 1990].

Поселення Гановце лежить в географічному басейні Спішу, що на півночі Словаччини. Поселення розташоване біля підніжжя Високих Татр, неподалік від річок Попрад і Горнад, на південний схід від міста Попрад. Річка Попрад належить до річок Балтійського моря, в той час як річка Горнад належить Дунайському басейну. Таким чином, Гановце також відноситься до поселень порубіжжя між різними геоморфологічними і кліматичними регіонами.

1.2. Фауна та флора

Упродовж останнього міжльодовикового періоду і на початку наступу останнього льодовика на території Рейнської області існували поселення палеоантропів, які проживали в умовах помірного континентального степового і частково лісостепового клімату. Поселення Валертайм та Тончесберг безпосередньо дають уявлення про навколишнє середовище та певні характерні риси поведінки палеоантропів протягом останнього міжльодовиків'я на території північного заходу Центральної Європи.

На поселеннях *Тончесберг* та *Плайдтер-Гумеріх*, пов'язаних з вулканічними структурами, серед фауністичних залишків домінують різновиди коня і бізона, зустрічаються дикий осел і степовий носорог. На цих поселеннях були знайдені численні знахідки рогу благородного оленя, які важко інтерпретувати. Присутність залишків благородного оленя в нашаруваннях вказаних поселень дозволяє зробити припущення про збільшення цих тварин у названний проміжок часу. Скоріш за все, це було пов'язано з кліматичними змінами (більш прохолодний період), що відрізняє згадані поселення від інших поселень Рейнської області раннього вайшелю. Холодолюбної фауни (північний олень, шерстистий носорог, мамонт та ін.) на поселеннях Тончесберг та Плайдтер-Гумеріх не було знайдено [Conard 1992; Conard, 1990; Turner, 1991; Street, 1995; Kroger, 1987].

В період кінця останнього міжльодовиків'я, у відносно теплих кліматичних умовах, мешканці культурного шару 2В (115 тис.) Тончесберга 2 демонструють яскравий приклад гнучкої адаптивної поведінки. У цей час існує недеревна рослинність з випадковою появою сосни і ялини. Палеоантропи цього періоду полювали на давнього коня, благородного оленя, і, можливо, на лань (Dama dama) та зубра (Bos primigenius).

Поселення ранніх палеоантропів Східної Німеччини відрізняються від інших міжльодовикових поселень Центральної Європи за своїм геоморфологічним розташуванням. Більшість поселень цього регіону Центральної Європи було знайдено в районі давніх водоймищ і травертинових куп – райони Веймара, Бургтона і долини Гейсенталь.

Райони м. Веймара Східної Німеччини і Спіша Словаччини репрезентують основні травертинові поселення ранніх палеоантропів Центральної Європи. Як вказує Карл Валох, цікавим моментом екологічної адаптації мешканців травертинових місцезнаходжень було їх розташування біля виходів термальних джерел [Valoch, 1984: 200].

За палеоботанічними дослідженнями в період останнього інтергляціалу на схилі поселення *Ерінгсдорф* існував сухий луг. В околиці поселення зростав ліс. Чорна земля вказує на сухе літо і холодну зиму. Серед рослинності двох нашарувань переважає липа. В нижньому травертині присутні також ялиця і сосна [Behm-Blancke, 1958: 144].

В нижньому травертині місцезнаходження Ерінгсдорф були знайдені залишки вогнища разом з кістками палеоантропа. Тваринні залишки від двох нашарувань представлені носорогом, давнім слоном, бізоном, зубром, косулею, благородним оленем, лосем, конем та іншими, переважно теплолюбними тваринами. Схожі екологічні обставини простежуються і на поселенні Таубах. Але серед фауністичних залишків, які не зустрічаються в нижніх травертинах Ерінгсдорфа, на цьому поселенні (нижній травертин) присутні лань, печерна гієна, пантера, шерстистий носорог [Musil, 1962: 225].

Травертинові відклади поселення *Рабутц* вказують на зростання в період останнього інтергляціалу дуба, ліщини, вапна, ясена, вільхи та ін. Переважає дуб [Mania at all., 1990; Roebroeks at. all., 1992].

Лесові місцезнаходження останнього інтергляціалу Східної Німеччини представлені поселеннями Ноймарк-Норд, Лерінген, Грьоберн. На місцезнаходженні Ноймарк-Норд під час останнього потепління біля озера зростали вільха, ясен, тополя, липа, в'яз, дуб, граб, клен та сучасний падуб. Тут були знайдені залишки степового носорога, гігантського оленя, зубра, різновид давнього слона (Elephas orbicularis) і численні залишки лані.

Палінологічні аналізи пилка від місцезнаходжень Лерінген у Західній Німеччині та Грьоберн біля Лейпцига говорять про те, що людські поселення цього періоду існували в умовах, коли в лісах зростали ліщина та в'яз. Фауністичні рештки вказують, що в той час на території півночі Центральної Європи був поширений давній слон (Elephas antiquus) [Mania at all., 1990].

Серед *печерних* місцеперебувань ранніх палеоантропів Центральної Європи важливе місце в дослідженнях адаптивної поведінки палеоантропів займає печера *Кульна*. Під час другої половини останнього інтергляціалу палеоантропи печери Кульна (11 шар) проживали в передній частині печери. Культурний шар вказує на дуже інтенсивне заселення. Довкола печери Кульна в період останнього інтергляціалу був лісо-степовий ландшафт. В той час побіля гроту зростали ялиця та ялина. Залишки молюсків вказують, з одного боку, на існування лісів з теплолюбними деревами та степових зон, а з іншого – вологих рівнин [Valoch, 1988].

Серед різновидів тварин печери Кульна найбільше представлені залишки коня (Equus taubachensis), за ними в кількісному відношенні йдуть рештки лося та благородного оленя. Дещо менше зустрічаються рештки слона (Mammut і Elephas sp.), носорога, ведмедя (Ursus taubachensis), косулі та вовка. Знайдені рештки бобра, печерного лева, печерного ведмедя, печерної гієни. Всі ці палеонтологічні рештки свідчать про м'який та помірний клімат, характерний для останнього міжльодовиків'я.

Культурні нашарування Гановце, Бойніце III, Ондрей-Горка («Скалка»), Бегаровце («Суботіско») свідчать про заселення цих місцезнаходжень палеоантропами у короткі часові періоди останнього інтергляціалу. Скоріш за все, існування цих поселень залежало від нестійкого режиму дії мінеральних джерел [Valoch, 1988: 198].

За численними палеоботанічними та палеозоологічними дослідженнями, проведеними на поселенні *Гановце,* можна зробити висновок, що в інтергляціальному періоді існував теплий континентальний клімат. Фауна цього періоду була різноманітною – від жаркої степової до холодної субарктичної [Vlcek, 1969: 39].

На поселенні Гановце в період останнього міжльодовиків'я ріс змішаний дубовий ліс (Quercetum mixtum) – з ліщиною, дубом, вербою, березою. Наприкінці останнього інтергляціалу і початку гляціалу з'являються ялиця і піхта; в околицях Гановце переважає відкритий степовий простір. В період останнього інтергляціалу разом із залишками дубового лісу з'являється у великій кількості граб (Carpinus betulus). Разом з флорою змішаних лісів зустрічаються раковини молюсків (Cephea vindobonensis L., Helix pomatia L.), а також залишки лісового слона, носорога Мірка і печерного лева [Vlcek 1969; Banesz, 1990].

В околицях печери *Тата* в період проживання палеоантропів останнього інтергляціалу були поширені степові простори. Клімат був холодніший і більш континентальний ніж, сучасний. На думку Л.Вертеша, такий клімат існував на початку вюрмського зледеніння. За іншими данними, екологічна обстановка печери Тата говорить про кліматичні умови, які були схожі на сучасні. Середньорічна температура липня складала 19⁰. За палеоботанічними, паленологічними та іншими дослідженнями час існування культурних залишків Тати співвідноситься з слабо континентальним кліматом лісостепового ландшафту. За фауністичними даними Т.Кретцої датував нашарування Тати кінцем останнього інтергляціалу, або міжстадіалом Вюрм I–II [Vertes 1964: 125].

Цікавим явищем екологічного співвідношення в печері Тата є наявність певного комплексу співіснуючих видів тварин, а також присутність в одному шарі хижаків та їхньої здобичі. Так, на поселенні знайдені залишки давніх різновидів бобра, водного пацюка, болотяної миші, рибної фауни, а також залишки різновидів качки та зайця. Серед крупної фауни переважають різновиди відкритого трав'яного ландшафту, але присутні також ве-

ликі хижаки лісової і гірської місцевості – печерний лев, печерна гієна, бурий ведмідь [Vertes 1964: 105–126].

Аналіз *частоти знаходжень різновидів тваринного світу на лесових* місцезнаходженнях палеоантропів Центральної Європи говорить про тенденцію переважання давнього коня та лані над іншими тваринами міжльодовиків'я (Рис. 1). Такий же самий покажчик для печерних поселень говорить про переважання декількох різновидів тварин – шерстистий носорог, печерна гієна, печерний ведмідь, мамонт і лише після них – давній кінь (Рис. 2). Стосовно травертинових поселень, аналіз частоти знаходжень вказує на перевагу носорога, слона, зубра (Рис. 3). Для

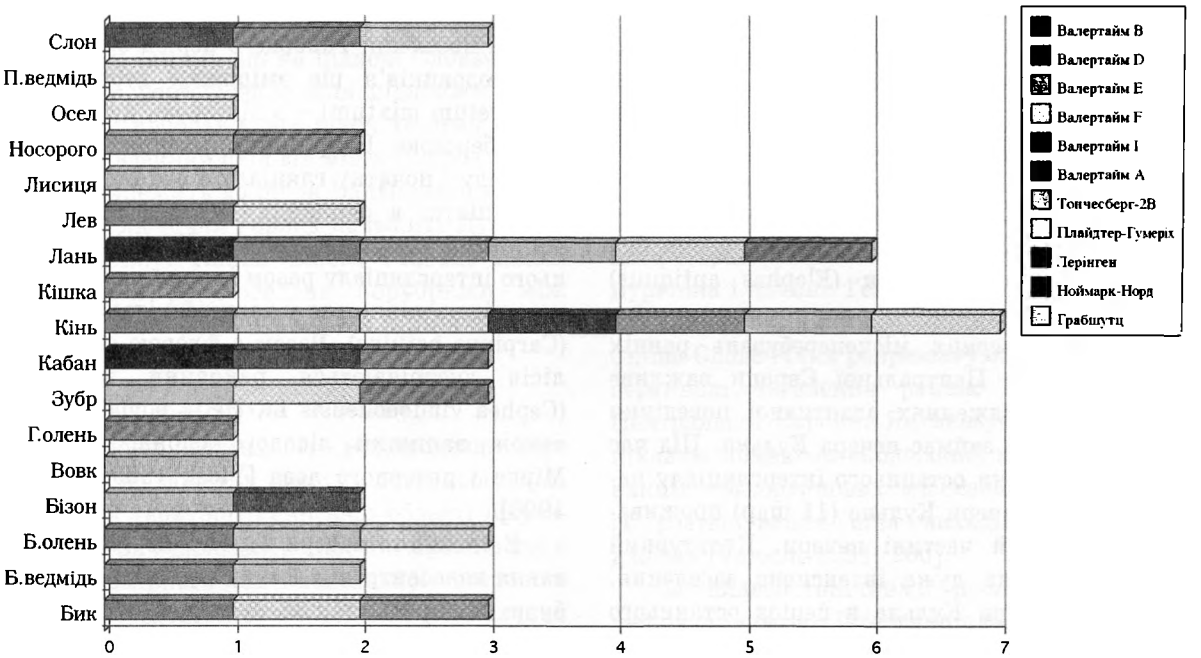

Рис. 1. Частота знаходжень різновидів фауни на лесових стоянках ранніх палеоантропів Центральної Європи

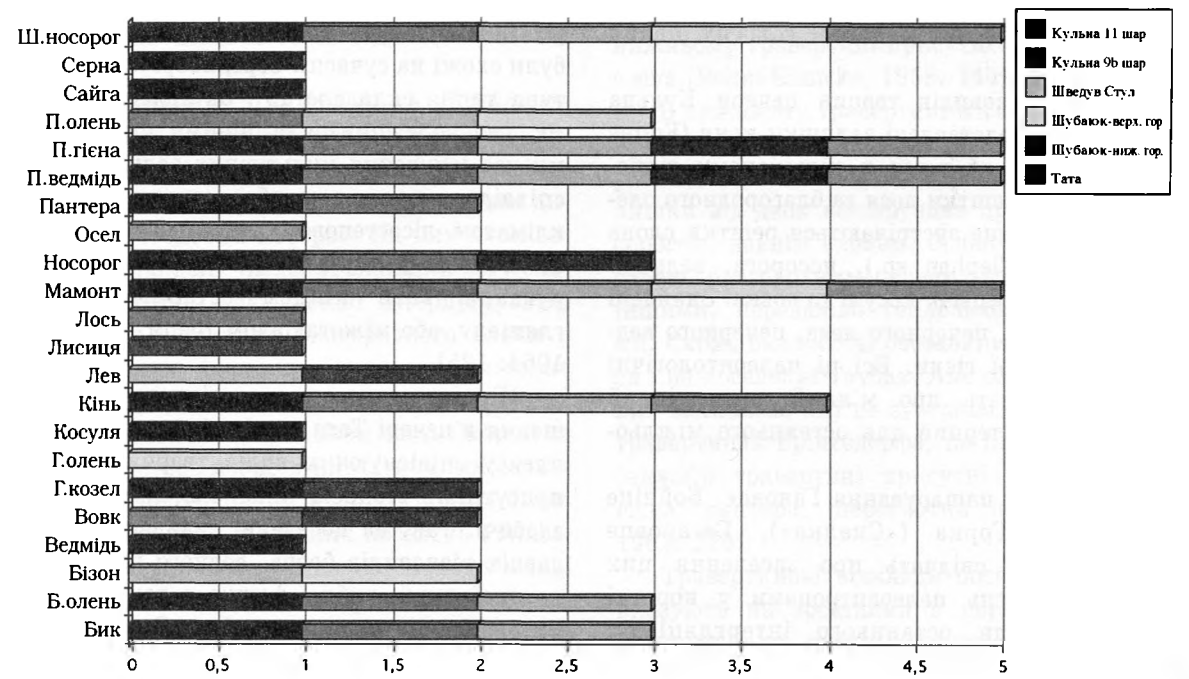

Рис. 2. Частота знаходжень різновидів фауни в печерних стоянках ранніх палеоантропів Центральної Європи

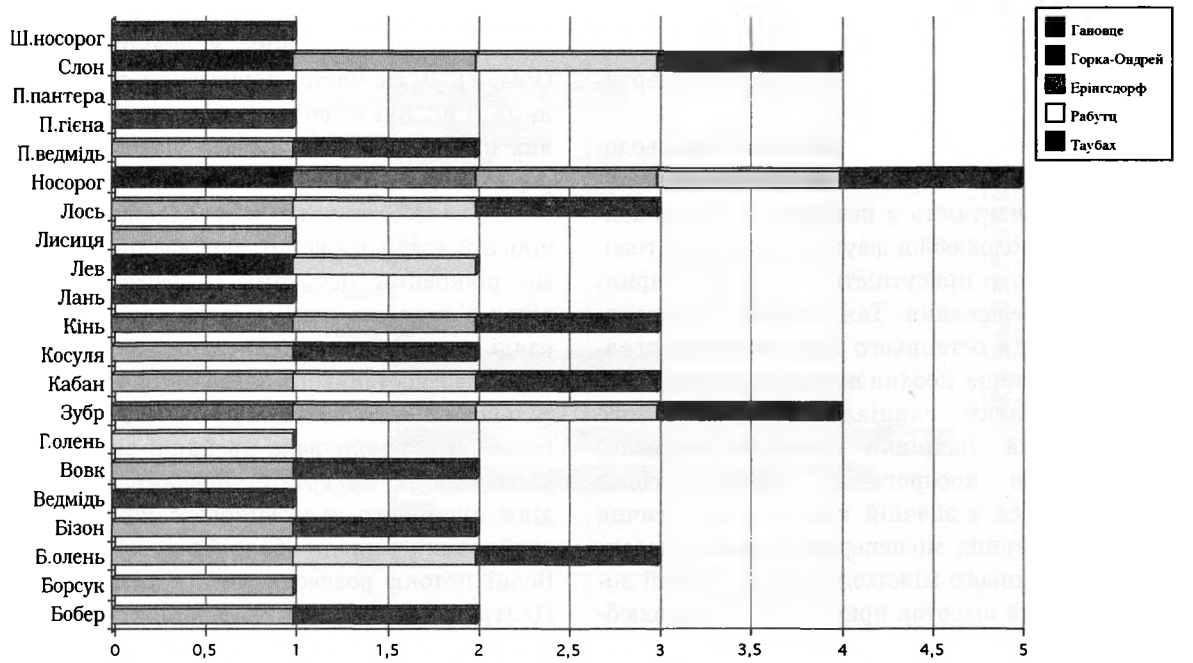

Рис. 3. Частота знаходжень різновидів фауни на травертинових стоянках ранніх палеоантропів Центральної Європи

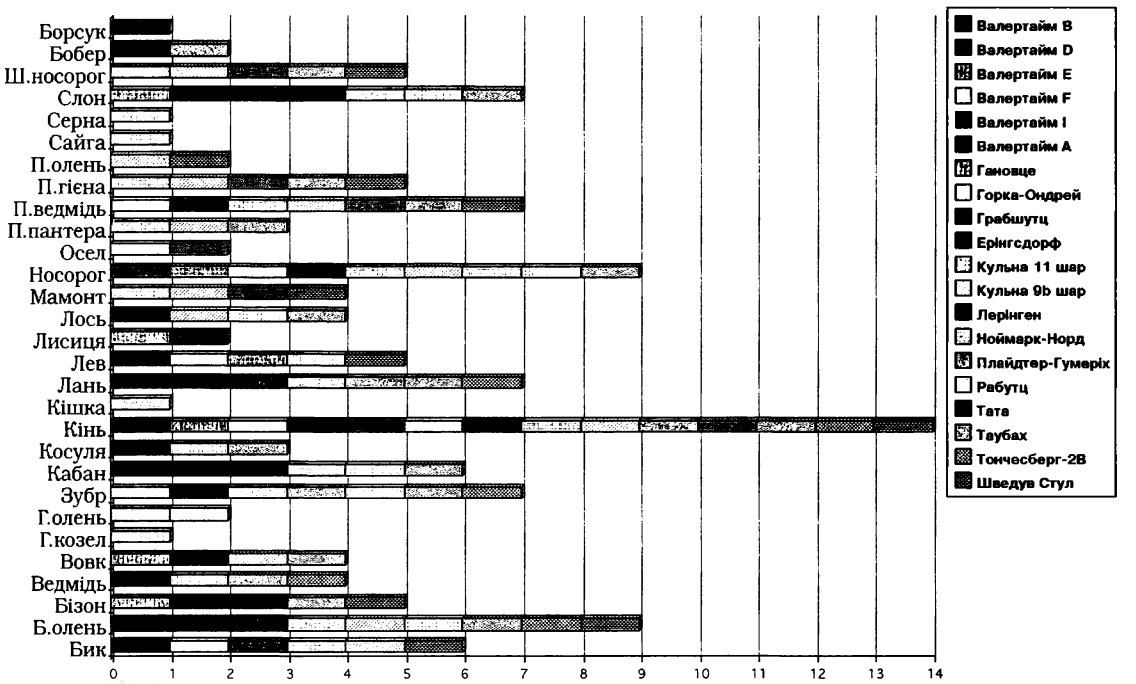

Рис. 4. Частота знаходжень різновидів фауни на стоянках ранніх палеоантропів Центральної Європи

всіх стоянок палеоантропів Центральної Європи тваринним видом, що найчастіше трапляється, є кінь, слідом за ним йдуть носорог, благородний олень (Рис. 4).

На лісових місцезнаходженнях ранніх палеоантропів частіше трапляються рештки таких тварин, як дикий кінь та лань. В період останнього інтергляціалу саме ці види тварин опановують великі степові і лісостепові простори.

Травертинові інтергляціальні стоянки Центральної Європи вказують на постійну присутність великих ссавців: носорога, слона, зубра, – які могли служити для палеоантропів останнього інтергляціалу постійним джерелом харчування. Скоріш за все, частота знаход-

ження цих тварин може бути пов'язана з особливим мікрокліматом навколо мінеральних джерел, характерних для більшості травертинових поселень.

Цікавим моментом в розподілі міжльодовикової фауни на поселеннях ранніх палеоантропів є присутність в печерних місцезнаходженнях холодолюбної фауни. Ці рештки говорять лише про присутність цих видів тварин, а не на переважання. Так, мамонт в нашаруваннях кінця останнього інтергляціалу представлений лише поодинокими екземплярами, а на початку гляціалу кількість його збільшується. Залишки печерного ведмедя, шерстистого носорога і печерної гієни зустрічаються в значній кількості практично на всіх печерних місцеперебуваннях палеоантропів останнього міжльодовиків'я. Такий досить високий відсоток присутності холодолюбної фауни саме в печерах можна пояснити різними факторами: 1. Не чітке датування. 2. Фауністичні залишки холодолюбних тварин не відповідали культурним нашаруванням теплого періоду. 3. Під час останнього великого потепління плейстоцену холодолюбна фауна відійшла в гірські і прохолодні райони Центральної Європи, завдяки чому холодолюбні типи частіше зустрічаються в печерних притулках палеоантропів. 4. Палеоантропи відвідували печери в холодні періоди інтергляціалу, або залежно від сезону.

1.3. Використання сировинних ресурсів

Якщо функції певного місцезнаходження часто важко визначити, то відносини (зв'язки) між угрупованнями палеоантропів останнього часу почали простежуватись завдяки вивченню сировинних ресурсів для виготовлення знарядь праці.

Одним з головних моментів адаптивної поведінки палеоантропів і залежність останньої від навколишнього середовища простежується у використанні сировинних ресурсів. Сировина, як і провізія, була необхідним елементом для виживання і пристосування первісних мешканців в умовах міжльодовикових і льодовикових періодів.

Сировиною, що переважала на поселеннях ранніх палеоантропів Центральної Європи, були кварцит, кварц (Рис. 5). Печерні мешканці останнього інтергляціалу в процесі виробництва віддавали перевагу роговику, але при цьому часто використовували кварцитову і кремінну гальку (Рис. 6). Лесові місцезнаходження говорять про вживання кварциту, кварцу і різноманітних вулканічних порід (Рис. 7). Дуже часто, порівняно з травертиновими (Рис. 8) і печерними стоянками, на лесових пам'ятках зустрічається різноманітна сировина.

За часи останнього інтергляціалу завдяки більшій ерозії поверхні, пов'язаній з великими річковими потоками, в береговій смузі річок з'являлась різноманітна сировина у вигляді гальок. Так, в Рейнському регіоні ще за часів передостаннього зледеніння з'являється гальковий маасський кремінь. У свій час річка Маас зруйнувала крейдяні виходи і перетворила їх на гравій. Завдяки руйнівним діям північного льодовикового покриву були зруйновані виходи балтійського кременю. Водні потоки рознесли його в різні частини Центральної Європи і, зокрема, він зустрічається на поселеннях Рейнського регіону. Але крім галькової (дрейфуючої) сировини, яка, як правило, використовувалась випадково, існували постійні джерела виходів сировинних ресурсів. Саме завдяки вивченню розташування цих джерел і співвіднесення їх з місцеперебуваннями палеоантропів, а також з сировиною для виготовлення знаряддя, постає можливість визначити окремі елементи поведінки і стилю життєдіяльності конкретних соціальних угруповань.

Залишки матеріальної культури з інтергляціальних нашарувань Тончесберга говорять про використання різноманітної сировини і обробку її на спеціалізованих виробничих місцях. Більше того, за допомогою детальних геологопетрографічних досліджень в Рейнському регіоні вдалося з'ясувати, що крем'яна сировина транспортувалась палеоантропами на великі відстані [Floss, 1990]. На думку дослідників, враховуючи появу достатньої кількості різноманітних виробів в кам'яному інвентарі поселень Тончесберга та Валертайма, а також різноманітну стратегію поведінки, постає можливість говорити про більш ранню появу сучасної людини Homo sapiens на території Європи, ніж це вважалося раніше. Окрім цього, археологічні, палеоботанічні та інші джерела з поселень Ванен та Швайнскопф також вказують на те, що архаїчний Homo sapiens успішно пристосовувався до північних широт Європи під час холодних кліматичних стадій передостаннього і останнього зледеніння [Bosinski at. all., 1995: 906].

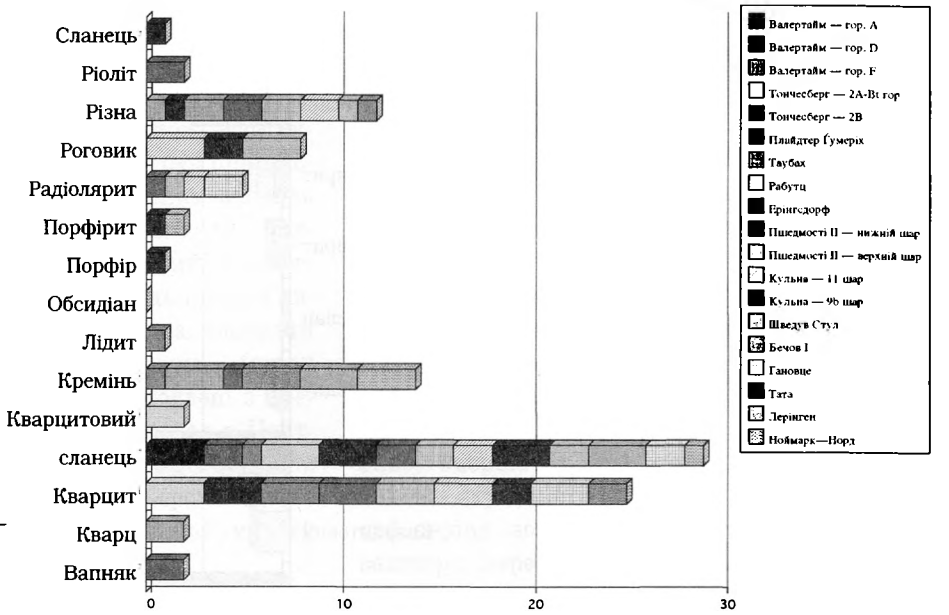

Рис. 5. Розподіл сировини на стоянках ранніх палеоантропів Центральної Європи

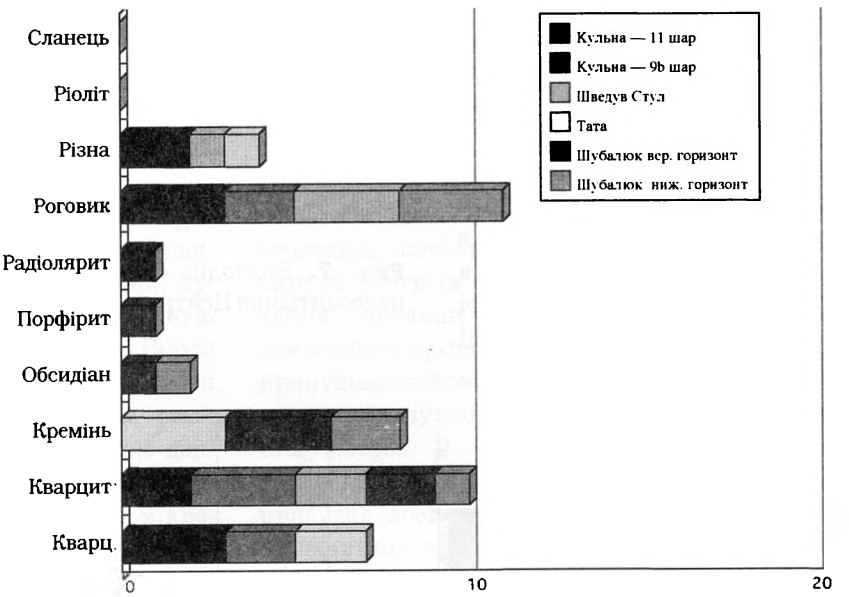

Рис. 6. Розподіл сировини в печерних притулках ранніх палеоантропів Центральної Європи

До цього треба додати, що в Рейнському регіоні на поселенні Рейндален більшість ретушованих знарядь праці була принесена з інших місць, але при цьому на поселенні проходила обробка місцевої сировини. Вироблені з неї знаряддя були також перенесені в інші місця. Такі окремі прояви адаптивної поведінки можуть свідчити про значну рухливість палеоантропів і достатньо високий рівень культурної адаптації до навколишнього середовища Центральної Європи.

На поселенні Валертайм I (основний горизонт, ранній вайшель) палеоантропи використовували обкатану гальку з р. Вейсбах, але при цьому все ж таки домінуюче становище займав девонський кварцит, виходи якого зустрічаються в багатьох місцях південної частини Центральнорейнського регіону. Обробка цього матеріалу проходила прямо на поселенні [Gaudzinski, 1995; Conard & Gaudzinski, 1995].

У хронологічно збіжному шарі D цього ж місцезнаходження (Валертайм II) збільшується різноманітність галькової сировини, з'являються андезит, ріоліт і різноманітний кварцит. Крім цього, самі кам'яні знаряддя мають дещо специфічні для цього періоду форми – пластини з крутою ретушшю. І взагалі, кам'яна колекція презентує тенденцію виробництва – виготовлення пластин. Фауна цього шару презентована відмінними від «основного горизонту» Валертайма I знахідками коня і

бика та небагатьма скелетними елементами від благородного оленя і лева. На деяких кістках (тазові кістки коня) присутні сліди навмисного пошкодження.

Тобто, на одному місцезнаходженні приблизно в одному хронологічному розрізі існують дві стратегії життєдіяльності. Зміни в наборі сировини можуть підказати про зміну в стратегії поведінки.

На території Рейнського регіону присутнє ще одне поселення – Плайдтер-Гумеріх, яке упродовж міжльодовикового періоду і на початку ранньої стадії останнього зледеніння неодноразово відвідувалось місцевими палеоантропами. На цьому місцезнаходженні найбільш загальною сировиною був кварц, який у великій кількості зустрічається в районі місцеперебування. Ця сировина низької якості представлена на поселенні

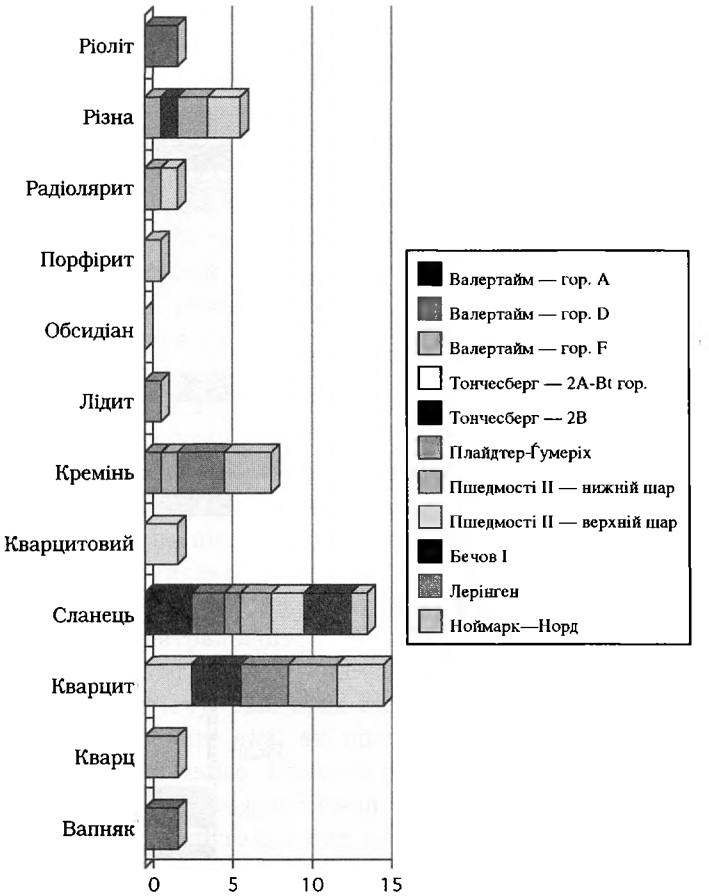

Рис. 7. Розподіл сировини на лесових поселеннях ранніх палеоантропів Центральної Європи

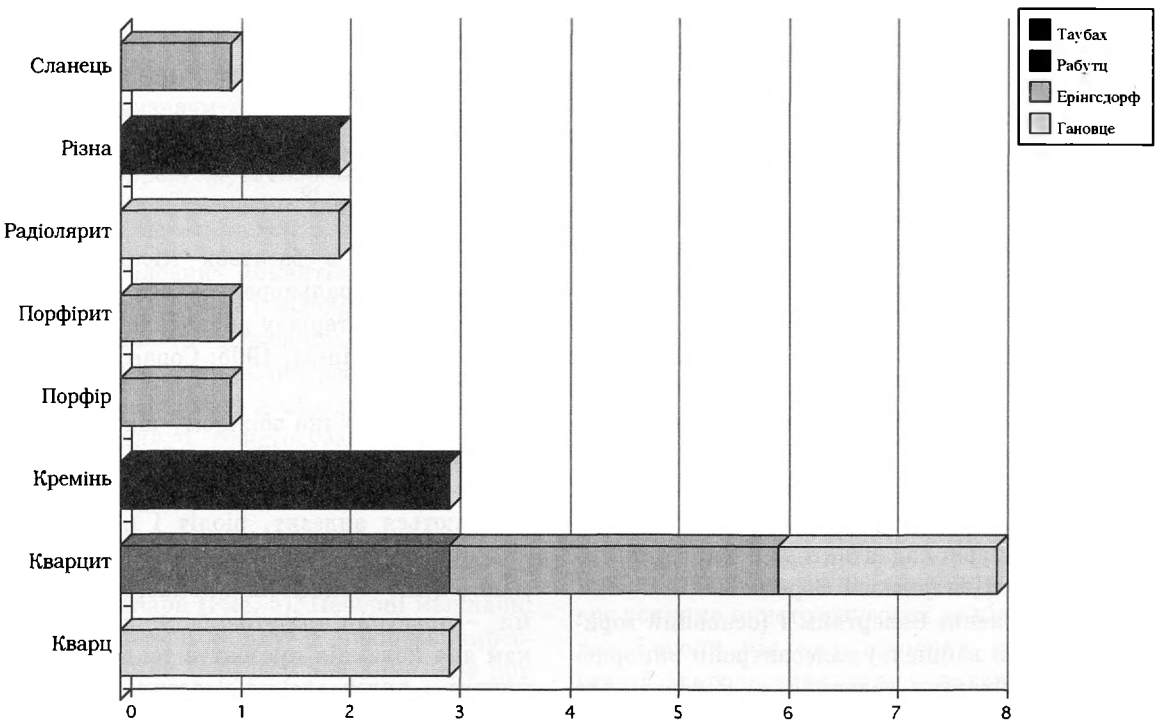

Рис. 8. Розподіл сировини на травертинових поселеннях ранніх палеоантропів Центральної Європи

всіма стадіями виготовлення виробів: необроблені конкреції, розбиті шматки, невизначені нуклеуси та відщепи, а також ретушовані знаряддя праці. Але тут наявний також екзотичний для цих місць кремінь, який був принесений до ділянки у формі закінчених знарядь або у формі заготовок. Крім цього, на поселенні оброблявся лідит, девонський кварцит та третинний кварц. Серед знарядь праці з'являються вироби, які вказують на елементи центральноєвропейського мікоку (шари D1–D3). Ці знаряддя праці виготовлені з кременю, виходи якого не зустрічаються в Центрально-рейнському регіоні. Вони існують на території Бельгії та Голландії. Хронологічно ці вироби з'являються на Плайдтер-Гумереху в ранньому вайшелі.

Культурний горизонт 11 печерної стоянки Кульна за різноманітністю використання сировини дуже відрізняється від пізніших мікокських шарів. В той час мешканці печери використовували сировину з багатьох різновидів гірських порід і при цьому дотримувалися якості виготовлення. В деяких місцях печери виділяються окремі «виробничі дільниці». Крім каменю, палеоантропи використовували знаряддя з кістки – ретушери. Кварц, який використовувався в 11 шарі, дуже поганої якості, але все ж таки його вживали для виготовлення знарядь праці. Більш якісний для розщеплення кременистий кварц застосовувався менше. Можливо, ця особливість пов'язана з культурною ознакою данного поселення. У більшості поселень таубахської промисловості вироблялися мікролітичні знаряддя праці, для яких головною сировинною заготовкою була галька. Кремінна і кварцова гальки переважають в інтергляціальних шарах печери Тата, в нижньому і верхньому шарі Пшедмостей II.

У Східній Німеччині, на поселенні Ерінгсдорф в нижніх травертинах клектонську техніку виготовлення здебільшого застосовували на порфірі і порфіриті. Двобічні знаряддя (гостроконечники, листоподібні скребла) були виготовлені з кременю або сланцю. Останні вироби мали не мікролітичні форми.

На більшості поселень останнього міжльодовиків'я і початку останнього льодовикового періоду в районі Спіша під Високими Татрами використовувалася кварцева або радіоляритова сировина. На думку Л.Банеса, саме ця сировина мала вплив на технологію кам'яного виробництва і на морфологію кам'яного інвентаря [Banesz, 1990].

Ще донедавна існувала усталена думка, що транспортування сировини починається в пізньому палеоліті, і ця властивість була оголошена як така, що притаманна біологічному типу Homo sapiens [Kozlowski, 1973].

Виходячи з представленого вище матеріалу, можна стверджувати, що транспортування сировини відбувалося вже за часів останнього міжльодовикового періоду. Тобто, в ті часи, коли кліматичні умови не були досить суворими, і палеоантропи того часу, можливо, вперше за всю історію Європейського континенту досягли північних районів. Саме у цей період ізольовані до цього групи гомінід великого передостаннього зледеніння почали частіше зустрічатися між собою. Цьому сприяли кліматичні умови останнього інтергляціалу. На більшості території Центральної Європи з'явилися різноманітні фауна і флора, які мали свої різні, залежн від виду, міграційні шляхи. Це змушувало людину того часу також мігрувати слідом за своїм провіантом.

Таким чином, вдається простежити певні тенденції, пов'язані з використанням сировинних ресурсів: 1. Різноманітність використання сировини на поселеннях може бути пов'язана з рухомістю груп палеоантропів. Це припущення можна застосовувати при наявності поблизу поселення постійних сировинних джерел. 2. Різноманітність сировини у тих випадках, коли в кам'яному інвентарі присутня достатньо репрезентована колекція стандартних знарядь з одноманітної місцевої сировини, може пояснюватися збільшенням обміну між поселеннями. 3. Різноманітність сировини може вказувати на відсутність поблизу поселення постійного сировинного джерела. 4. Невідповідність якості сировини вимогам виробництва при наявності стандартизації може свідчити про тривалі культурні традиції конкретної соціальної групи.

1.4. Спеціалізація в полюванні

Виходячи із співвідношення фауни і її навмисного пошкодження на поселеннях ранніх палеоантропів Центральної Європи в період відносно теплих кліматичних умов, можна простежити спеціалізацію в полюванні на різні види тварин. Так, на багатьох кістках бізона (Bison priscus) і коня поселення Валертайм (I) зустрічаються сліди людського втру-

чання. Дослідники вважають, що на поселеннях Валертайм I в період раннього вайшеля проходило цілеспрямоване селективне полювання на бізонів репродуктивного віку [Conard & Gaudzinski, 1995]. До цього треба додати, що, крім великомасштабного селективного полювання на бізона, тут також проходило полювання на коня та носорога [Bosinski at. all., 1995]. В хронологічно збіжному шарі D цього ж місцезнаходження (Валертайм II) присутні навмисно пошкоджені кістки коня та бика, які також можуть свідчити про спеціалізацію у полюванні саме на цих тварин.

Завдяки детальному мікроскопічному вивченню культурного шару 2В (115 тис.) Тончесберга 2, дослідники дійшли висновку, що після того, як було вбито тварину, кращі шматки м'яса, здебільшого стегна, відносилися на верхівку вулкана Тончесберг. Багато кісток у культурному горизонті 2В було потрощено, завдяки чому вдалося з'ясувати, що ці кістки використовувались як джерело здобування кісткового мозку [Conard, 1995: 905].

Схожа поведінка простежується на поселенні Ноймарк-Норд у Східній Німеччині. На цьому місцезнаходженні палеоантропи демонструють елементи економіки споживання здобичі. Виходячи з розподілу тваринних залишків, на нижніх ділянках прибережної зони Ноймарк-Норду мисливці забирали з собою тільки окремі частини тіла тварин, які мали найбільшу кількість м'яса: задні кістки гомілки, ребра, грудина. Більшість тварин було відносно молодого віку. На поселенні були знайдені залишки молодої дикої кішки, яку могли вбити тільки люди, або вона випадково загинула. Залишки лісового носорога і степового слона вказують на похилий вік цих тварин. Вони могли бути вбиті або самі померли біля водоймища. На думку Д.Манія, фауністичні залишки від гольштейнських шарів Більценгслебену вказують на існування в більш ранньому періоді тільки складських решток, вони не були наслідком полювання людини на великих тварин [Mania at. all., 1990: 114]. Тобто, поведінка більш ранніх гомінід вказує на зовсім іншу господарську діяльність.

Крім цього, на поселенні Ноймарк-Норд було простежено дві стратегії поведінки палеоантропів. Вони відображаються в різноманітності співвідношення кам'яних виробів і тваринних залишків на нижній і на верхній прибережних ділянках. На нижній прибережній ділянці палеоантропи вбивали і розчиняли здобич, а на верхній споживали її. Як підкреслюють дослідники, ці місця не належали до складських місць, які простежуються на сусідній стоянці Кьонігсау [Mania at. all., 1990: 36–45]. Серед фауністичних залишків, які зустрічаються на поселенні Ноймарк-Норд, переважають різновиди великих тварин: лісовий носорог, лісовий слон, бізон та інші великі ссавці. Серед знахідок менших тварин в басейні водоймища переважають залишки лані. На основі детального вивчення співвідношення кам'яних артефактів і тваринних залишків дослідники Ноймарк-Норду вважають, що на цьому місцезнаходженні провадилось спеціалізоване полювання саме на лань.

За підрахунками дослідників, на поселенні Рабутц проходило спеціалізоване полювання на гігантського і благородного оленя, а також на лісового носорога і зубра [Mania at. all., 1990: 125].

Важливим елементом для розуміння господарського життя палеоантропів Центральної Європи виступає знайдений на поселенні Лерінген тисовий спис, який був привалений кістками давнього слона (E. antiquus). Виходячи з цього факту, можна стверджувати про існування в цей час мисливської зброї і спеціалізованого полювання на давнього слона. Але, як підкреслювалось раніше, слідів навмисного пошкодження скелету слона не було. Існує гіпотеза і про те, що цей спис використовувався як пристрій для прибирання сміття [Mania at. all., 1990: 116–117; Roebroeks at. all., 1992: 563].

2. Матеріальна культура ранніх палеоантропів

Матеріальна культура ранніх палеоантропів на території Центральної Європи здебільшого представлена різноманітними кам'яними виробами, які розглядаються у вигляді типів індустрій, фацій, варіантів, культур. Зустрічаються вироби з кістки і дерева. На представленій території зустрічаються елементи конструкцій житла на поселенні просто неба.

Матеріальна культура останнього міжльодовикового періоду в Рейнському регіоні представлена середньопалеолітичними кам'яними

зібраннями. Вони відомі від лесових викопних ґрунтів Валертайма, Рейндалена, а також від викопних горизонтів кратерів Тончесберга, Плайдтер-Гумеріха. Крім цих місцезнаходжень, кам'яні вироби на території Рейнського регіону відомі з поселень Кобленц-Метерніх, Ахенхайм, Арієндорф [Bosinski, 1992; Bosinski at. all., 1995].

Кам'яні зібрання з поселень Тончесберг (шар 2В), Рейндален (шар Bl), Валертайм (шар D) демонструють перевагу у виробництві пластин та знарядь праці із одним притупленим краєм (акомодаційним елементом?). Певні аналогії цих кам'яних індустрій простежуються на давніх поселеннях початку останнього льодовикового періоду на півночі Франції [Bosinski at. all., 1995: 848]. Деякі елементи пізнього мікоку простежуються на поселенні Плайдтер-Гумеріх [Kroger, 1987: 30].

Ремонтаж виробів з шару D Валертайма, дає приклади виробництва пластин з ретушованим лезом і одним притупленим краєм. Наявність великої кількості знарядь на пластинах в шарі D Валертайма, а також на поселенні Тончесберг в шарах останнього інтергляціалу і початку останнього гляціалу дає підставу говорити про більш значне поширення знарядь праці на пластинах в середньому палеоліті. Враховуючи експлуатацію гомінідами цього регіону сировинних ресурсів, спеціалізацію в полюванні, техніко-типологічний набір знарядь праці, дослідники припускають більш ранню появу сучасного Homo sapiens на Європейському континенті, ніж це вважалося раніше [Bosinski, 1971; Conard, 1995; Roebroeks at. all., 1992].

Мисливці Ноймарк-Норду для виготовлення знарядь праці використовували моренний кремінь, якій залягав у районі озера. Заготовки для знарядь праці вироблялися за допомогою дископодібної (радіальної) техніки обробки каменю. Ретуш наносилась по краях відщепів, іноді ретушування зовсім не використовувалось. Д.Манія вважає індустрії Рабутц, Ноймарк-Норд, Грабшутц схожими між собою. Схожість цих індустрій простежується в наявності неретушованих знарядь праці і використанні дископодібної техніки та присутності левалуазьких виробів [Mania at. all., 1990].

Поселення Пшедмості II (нижній і верхній інтергляціальні культурні шари) за своїми техніко-типологічними даними кам'яної індустрії та розташуванням біля виходів мінеральних джерел стоїть ближче до травертинових поселень палеоантропів останнього міжльодовиків'я на території Німеччини (Таубах, Веймар, Бургтона) і Карпатського басейну (Гановце, Бойніце, Тата) [Svoboda at. all., 1996: 168].

Дослідники Пшедмостей II виділяють для двох шарів дві виявлені техніки обробки каменю. До першої було віднесено просту обробку гальки: спочатку відколюються відщепи з кіркою, далі знімаються відщепи з кіркою і без неї. Закінчується обробка сплощеним нуклеусом, і на його робочій поверхні залишаються негативи в одному або в різних напрямках сколювання. Ця техніка застосовувалася переважно на кварцевій сировині. Інша техніка схожа на левалуазьку: підготовлена обробка маленьких нуклеусів сплощеної форми. Як зауважують дослідники, підготовка площадки сколювання практично відсутня або зустрічається дуже рідко. Друга техніка обробки використовувалась переважно на кварциті.

На думку Я.Фрідріха, три рубила з поселення Бечов, що в Богемії, вказують на культурне відношення шару А–III–3 до мустьєрської культури з ашельською традицією. Найближчі аналоги цієї індустрії дослідник бачить у матеріалах найбільш багатошарового поселення Бечова I (горизонти А–III–5 і А–III–6). Але незважаючи на це, Я.Фрідріх відносить цей шар до культур мустьє з зубчастою ретушшю. Він також відносить кам'яну індустрію культурного шару А–III–2 Бечова I до мустьєрських індустрій з зубчастою ретушшю, які зустрічаються в шарах поселень Шипка і Чертова Діра (нашарування типу «Шипка») [Fridrich, 1982: 107].

Кам'яні вироби з інтергляціальних шарів Ерінгсдорфа описуються як ранньомустьєрські, хоча серед них зустрічаються окремі форми верхньопалеолітичного вигляду. Дослідники Ерінгсдорфа відносили ці індустрії до так званої веймарської культури III, або мустьє преселету А. До веймарської культури I з наближенням до тейякських мікроіндустрій були спочатку віднесені і кам'яні вироби Таубаха [Behm-Blancke, 1958]. На сучасному етапі вивчення кам'яний інвентар з поселення Таубах має еталонні мікрознаряддя праці, які дали назву так званим таубахським мікролітичним індустріям середнього палеоліту Центральної Європи [Valoch, 1984].

Кам'яні індустрії таубаху відрізняються використанням маленьких за розмірами гальок різноманітних порід, з яких виробляються мікролітичні знаряддя праці – скребла, зубчасті та виїмчасті. Характерною особливістю цих індустрій є відсутність левалуазької технології виробництва. Вперше таубахські кам'яні індустрії були виділені в печері Кульна (шар 11), які датувалися другою половиною еємського інтергляціалу [Valoch, 1976].

Таубахські кам'яні індустрії чітко простежуються в шарах останнього міжльодовиків'я на території Німеччини – Таубах. В Словаччині вони зустрічаються на місцезнаходженнях Гановце, Бойніце III, Ондрей-Горка, Бегаровце, Грановніца, Бешенова; в Угорщині – печера Тата [Valoch, 1984; Banesz, 1990].

На думку К.Валоха, основна головна відмінність таубахських кам'яних індустрій, з точки зору типології, полягає у використанні мікрогалькової сировини та у виробництві достатньої кількості мікролітичних двобічних чоперів. Усі інші типологічні форми (скребла, зубчасто-виїмчасті та нанесення ретуші) відповідали певному загальному рівню розвитку середнього палеоліту Європи [Valoch, 1984: 204].

Дуже схожі на таубахські кам'яні індустрії вироби з місцезнаходження Рабутц, що у Східній Німеччині. Проте наявність левалуазької обробки на поселенні Рабутц не дає підстави включати це місцезнаходження в культурне коло таубахських кам'яних індустрій.

Більшість поселень останнього міжльодовиків'я і початку останнього льодовикового періоду в районі Спіша під Високими Татрами використовували кварцеву або радіоляритову сировину. На думку Л.Банеса, саме ця сировина мала вплив на технологію кам'яного виробництва і на морфологію кам'яного інвентаря. На травертинових місцезнаходженнях Гановце (шари 1–4), Горка, Бегаровце, Грановніца (вогнище 1), Грабушице залежно від морфології сировини і її якості приблизно половина знахідок оброблялася клектонською або левалуазькою технікою. Серед знарядь праці переважають мікролітичні вироби: різноманітні скребла, зубчасті та виїмчасті. Часто зустрічаються подвійні трикутні або п'ятикутні гостроконечники з масивною базальною частиною, трикутні вістря і вістря з черешком, дископодібні знаряддя. Л.Банес зводить травертинові поселення на території Північної Словаччини у Високих Татрах в одну культурну групу – поселення Спіша [Banesz, 1990].

Кам'яні індустрії травертинових поселень Спіша за морфологією і розмірами дещо схожі на таубахські (Таубах, Рабутц, Ерінгсдорф), але, на думку Л.Банеса, ці місцезнаходження дуже важко порівняти. Вірогідніше, що в період останнього інтергляціалу на території Центральної Європи розвиток матеріальної культури йшов різними шляхами.

Кам'яний інвентар Гановце вивчали Ф.Прошек, Л.Банес, Ю.Барта. За своїми техніко-типологічними характеристиками і сировиною кам'яні вироби цього поселення перегукуються з кам'яними виробами сусідніх місцезнаходженьнями Словаччини: Бегаровце-Суботіско, Горка-Ондрей – і трьома культурними нашаруваннями нижнього травертина поселення Грановніца. На думку Л.Банеса, кам'яний інвентар цих поселень нагадує кам'яні вироби з травертинових поселень останнього міжльодовиків'я Німеччини – Більценгслебен, Рабуц. Перш за все, схожість виявлена в оформленні дископодібних нуклеусів та мікролітичному вигляді усіх виробів у цих поселеннях [Banesz, 1990].

Кам'яна індустрія поселення палеоантропів Горка-Ондрей (розріз А) відповідає інтергляціальним шарам Гановце (3 шар). Зв'язки між цими шарами простежуються у використанні кварцу і в наявності звичайних мустьєрських скребел. Пласка ретуш частіше використовувалась на поселенні Гановце (шар 2, 4). Схожі ножі з Горка-Ондрей часто зустрічаються на поселенні Спіша – Бегаровце (шар 2). Схожість кам'яних індустрій Горка-Ондрей простежується з травертиновим поселенням Бойніце I і III, а також з шаром 2а на поселенні Королеве I [Barta, 1980: 79–82].

До «таубахських» індустрій К.Валох відносить 11 шар печери Кульна. Аналоги матеріальної культури цієї печери він бачить в травертинових поселеннях останнього інтергляціалу Східної Німеччини – Таубах, Рабутц; Словаччини – Гановце (чотири горизонти), Ондрей-Горка (п'ять горизонтів), Бегаровце (три горизонти), Грановніце (два горизонти), Бешенова, Бойніце III; Угорщини – Тата [Valoch, 1988: 77]. Кам'яний інвентар вищезгаданих поселень характеризується мікролітичними виробами, які виготовляються з різноманітної сировини. В типологічному плані переважають скребла, зубчасто-виїмчасті форми. Прак-

тично дуже рідко зустрічаються застосування плаской ретуші. К.Валох вважає, що творці таубахських індустрій навмисно виробляли мікролітичні знаряддя. У той час на вказаних територіях було достатньо сировини для виготовлення більших виробів. Він вважає, що таубахські індустрії генетично пов'язані з ашельськими мікролітичними індустріями Вертешселешу (Угорщина), Більценгслебену (Німеччина), Араго і Бон-Бому (Франція). На думку К.Валоха, виготовлення мікролітичних виробів вимагало від палеоантропа набагато більшої винахідливості, ніж при виготовленні мустьєрських, або ашельських знарядь. Виробництво цих знарядь скоріше залежало від психосоціальних, ніж від техніко-типологічних аспектів [Oliva, 1982; Valoch, 1988].

Цікавим з точки зору генезису таубахських індустрій є культурний шар 9b печери Кульна. Можливо, він співіснував з таубахськими індустріями інтергляціалу, оскільки відклади шару 9b можна віднести і до кінця інтергляціалу, на що вказує і кам'яний інвентар. З іншого боку, цей шар, ймовірно, представляє єдину популяцію, яка об'єднала дві культурні традиції: таубах і мікок – або мікокські кам'яні вироби виростають з таубахських [Valoch, 1988: 71].

Для території Моравії всі мікролітичні кам'яні індустрії (таубахські), що простежуються в травертинових відкладах, датуються завершальною фазою останнього міжльодовиків'я - початковою фазою вюрмського льодовика (130–80 тис., за іншими данними 117–104 тис. років тому) [Paleolit Moravy a Slezska, 1994: 83].

Вчені, які досліджували кам'яні зібрання кінця останнього міжльодовиків'я печери Шведув Стул, вбачають аналогії цієї кам'яною індустрії на територіально близьких мустьєрських поселеннях Моравії та Словакії - Пшедмості, Бойніце, Шипка – і Угорщини - Тата, Шубаюк, Селім, Кішкевей [Vlcek, 1969].

На думку К.Валоха, за техніко-типологічними покажчиками кам'яні вироби з печери Тата відповідають 11 шару Кульни та Бойніце III у Словакії, а також еємським відкладам Таубаха, Веймара у Східній Німеччині.

Говорячи про причини виникнення та *поширення* мікролітичних знарядь праці в умовах інтергляціалів, одні дослідники бачать їх у пристосуванні палеоантропів до певного теплого природного середовища інтергляціалу, порівнюючи це явище з початком сучасного потепління і виникненням мезолітичних мікролітичних культур; другі бачать причини в удосконаленні техніки обробки каменю в психо-соціальних змінах у житті палеоантропів; а ще одні вбачають причину появи мікролітичних індустрій в ізольованості населення або в житті посеред лісів, де кам'яні знаряддя великих розмірів були замінені виробами з дерева. Цікава думка К.Валоха, – єдине, що об'єднує мікролітичні індустрії Центральної Європи, це те, що всі вони належать до міжльодовикової епохи [Valoch, 1984: 205].

Важливим проявом культурної адаптації мешканців травертинових нашарувань є виготовлення мікролітичних знарядь праці, основна маса яких належить до так званих таубахських кам'яних індустрій. Переважна більшість цих індустрій відповідає травертиновим родовищам, розташованим біля виходів мінеральних термальних джерел.

До левалуазьких кам'яних індустрій кінця останнього інтергляціалу Ю.Барта відносить інвентар Бойніце I–Препоштска печера [Barta, 1980]. Левалуазські вироби і окремі елементи технології простежуються на поселеннях Рабутц, Ерінгсдорф, Ноймарк-Норд, Лерінген, Пшедмості II, Бечов I, Гановце, Грабушице, Горка-Ондрей, Бегаровце, Грановніца [Fridrich, 1982; Banesz, 1990; Mania at. all., 1990; Svoboda, 1996].

3. Духовна культура

На території Центральної Європи в період останнього інтергляціалу простежуються риси духовної культури. Але, на жаль, таких свідчень ще замало, щоб зробити обґрунтовані висновки з приводу соціокультурної адаптації.

На місцезнаходженнях Плайдтер-Гумеріх було знайдено 55 пар рогів благородного оленя, які поки важко інтерпретувати. Дослідники пов'язують ці численні залишки з можливим збільшенням популяції благородного оленя і зміною кліматичних умов. Можливо, ці знахідки мали культурно-символічне значення.

На стоянці Кульна в 11 шарі було знайдено 46 кісток з навмисними пошкодженнями, які, можливо, пов'язані з добуванням м'яса тварин. На місцезнаходженні Таубах знайдений фрагмент дерева із зображенням оленя [Valoch, 1984]. Цікаві знахідки проявів мис-

тецтва знайдені на місцезнаходженні Тата. Тут були виявлені поліровані з обох боків молярні зуби мамонта (довжиною – 107 мм, ширина – 55 мм, товщина – 8–9 мм), які з одного боку мали сліди червоного барвника. Вони інтерпретуються Л.Вертешом як чуринги. На деяких нумулітах з місцезнаходження були прокреслені зображення у вигляді хрестиків [Vertes, 1964].

На поселенні Ноймарк-Норд у південній прибережній зоні серед фауністичних решток були виявлені зуби і незначні частини кісток представників великих ссавців: бізона, шерстистого носорога, благородного оленя, давнього коня. Крім цього, з залишками вугілля були знайдені обпалені кремінні вироби, які виготовлені левалуазькою технікою. Дослідники вважають, що ці залишки, скоріш за все, носили культовий характер [Mania at. all., 1990: 124–125].

Специфічною особливістю для нижнього шару поселення Пшедмості II є наявність оброблених плоских гальок. Їх функціональне призначення поки що важко встановити [Svoboda, 1996: 168], але деякі паралелі можна побачити у гравіровках з інтергляціальних шарів поселень Тати і Ерду. Як вважають дослідники, можливе функціональне призначення цих гальок скоріш символічне, ніж утилітарне.

Таким чином, залишки духовної культури надають свідчення про існування в період останнього інтергляціалу певних культурно-символічних уявлень у первісній громаді ранніх палеоантропів. Серед яких, судячи з вищезгаданого матеріалу, частіше зустрічається олень, маомонт – фауна холодних періодів.

Висновки

Дослідження місцезнаходжень ранніх палеоантропів показало, що в період останнього інтергляціалу і на початку останнього гляціалу на території Центральної Європи існували вузькі проходи: Моравські ворота, Напажедлські ворота, Вижковські ворота, – які з'єднували основні рівнини Центральної Європи. Через такі ділянки проходили міграційні шляхи тварин та мисливців; через них також транспортувалася сировина. Саме в таких місцях частіше зустрічаються стоянки згаданого періоду.

Вивчення особливостей вибору місцезнаходжень ранніми палеоантропами говорить про наявність двох груп пам'яток: поселення в районах колишньої вулканічної діяльності (Тончесберг, Плайдтер-Гумеріх); поселення поблизу виходів мінеральних джерел (Ерінгсдорф, Таубах, Гановце, Горка-Ондрей, Тата, Шведув Стул, Пшедмості II).

Викопні фауністичні рештки з поселень ранніх палеоантропів Центральної Європи вказують на їх певний географічний розподіл:

– на *лесових* пам'ятках Центральної Європи найчастіше трапляються дикий кінь та лань. Протягом останнього міжльодовиків'я і на початку останнього зледеніння переважна більшість цієї фауни зустрічається на поселеннях Рейнського регіону (Тончесберг, Плайдтер-Гумеріх, Валертайм). На основі археологічних даних можна також говорити, що у згаданий період в західній частині Центральної Європи на степових і частково лісостепових просторах переважаючими різновидами тварин, доступними для полювання, були дикий кінь та лань. Лесові поселення Східної Німеччини свідчать про поширення на цій території в період останнього інтергляціалу давнього слона, зубра, степового і лісового носорога, бізона, гігантського оленя, а також лані;

– для *травертинових* місцезнаходжень ранніх палеоантропів Центральної Європи періоду останнього інтергляціалу притаманні характерні риси, які проявляються у відмінності (від інших місцезнаходжень) природного середовища та поведінці їх мешканців. Найчастіше в нашаруваннях цих місцезнаходжень трапляються рештки крупних ссавців, які жили в лісостеповій зоні: носорога, зубра, слона; рідше – благородного оленя, лося, коня, кабана. Взагалі травертиновим і печерним місцезнаходженням ранніх палеоантропів Центральної Європи притаманний більш широкий діапазон і різноманітність фауни та флори, ніж на аналогічних лесових поселеннях цього періоду;

– *печерні* місцеперебування палеоантропів Центральної Європи містять найбільш широкий діапазон фауністичних і ботанічних решток. Серед фауністичних решток частіше зустрічається холодолюбна фауна – мамонт, шерстистий носорог, печерний ведмідь, печерна гієна. Незважаючи на те, що мамонт і шерстистий носорог представлені в невеликій кількості, вони присутні у більшості печерних притулків. В печері Кульна в 11 шарі переважають рештки коня, лося, благородного оле-

ня. Викопні рештки різновидів з тварин відкритого трав'яного ландшафту переважають в печері Тата, але там зустрічаються також печерний лев, печерна гієна. Таким чином, мешканці печер мали змогу полювати не тільки на копитних, а й на холодолюбних тварин. При цьому кам'яний інвентар більшості печер, як і на травертинових місцезнаходженнях, відповідав мікролітичним індустріям.

Найбільш поширеною *сировиною* в цей період виступає *кварц, кварцит*. Проте на поселеннях Східної Німеччини переважає сировина з моренної кремінної гальки.

Характерні риси адаптивної поведінки палеоантропів останнього інтергляціалу простежуються у транспортуванні сировини і знарядь праці на великі відстані (Рейнський регіон).

Аналіз *фауністичних* комплексів місцезнаходжень на території Центральної Європи свідчить про наявність спеціалізації в полюванні. Так, на території Рейнського регіону в період останнього інтергляціалу і на початку останнього гляціалу існувало спеціалізоване полювання на коня і бика (Валертайм II (шар D), Тончесберг, Плайдтер-Гумеріх), а також селективне полювання на бізона, носорога і коня (Валертайм I). На поселенні Ноймарк-Норд проводилося спеціалізоване полювання на лань.

Яскраве свідчення про полювання на слона дають залишки на місці полювання Лерінген. Тут разом з рештками вбитого слона зберігся дерев'яний (тисовий) спис. Наявність цього списа свідчить про досить активну життєдіяльну позицію ранніх палеоантропів у процесі пристосування до навколишнього середовища.

Наявність певних соціальних компонентів в угрупованнях ранніх палеоантропів і їх розумної поведінки в процесі полювання підтверджують факти відокремлення і селективного транспортування здобичі на місце проживання на поселеннях Тончесберг (шар 2В) та Ноймарк-Норд.

Характерні риси культурної адаптації простежуються у різноманітності розподілу кам'яних індустрій. На території Центральної Європи простежуються певні характерні культурні варіанти:

- найбільш поширений варіант – мікролітичні індустрії, більшість яких відноситься до таубахських. Вони існували на території Східної Німеччини (Таубах, Рабутц), Моравії (Кульна -11 шар, Пшедмості II), Словакії (Гановце, Ондрей-Горка), Угорщини (Тата). Для цих індустрій притаманні характерні риси геолого-геоморфологічного розташування. Більшість із них пов'язані з травертиновими відкладами і виходам мінеральних джерел;

- на території Рейнського регіону в період останнього інтергляціалу виділяється група пам'яток (Тончесберг – шар 2В; Рейндален – В1; Валертайм – шар D), яким притаманні ознаки пізньопалеолітичних індустрій – знаряддя праці на пластинах з притупленим краєм. На поселенні Плайдтер-Гумеріх проявляються елементи пізнього мікоку.

На думку автора, матеріали поселень ранніх палеоантропів Центральної Європи поки що не дають можливості простежити зв'язок кам'яних індустрій з фауністичними рештками. Наймовірніше, розмаїття кам'яних зібрань не залежало від спеціалізації в полюванні на певні види тварин.

Скоріш за все, що на території Центральної Європи в період останнього інтергляціалу на розмаїття кам'яних виробів впливали такі основні фактори: соціальний, географічний, сировинний.

Вивчення центральноєвропейських матеріалів свідчить про зв'язок між розташуванням виходів мінеральних джерел і мікролітичними кам'яними індустріями.

Окремі риси духовної культури ранніх палеоантропів Центральної Європи виявлені на місцезнаходженнях Таубах, Кульна (11 шар), Тата, Ноймарк-Норд, Пшедмості II. Численні залишки рогів благородного оленя на поселеннях Тончесберг та Плайдтер-Гумеріх, з одного боку, можуть вказувати на збільшення цих видів тварин в більш північних районах Центральної Європи, а з іншого боку, це могло бути пов'язано з певними культурно-символічними ознаками ранніх палеоантропів північно-західних районів Центральної Європи.

Печерні перебування ранніх палеоантропів вказують на використання в період останнього інтергляціалу природних притулків та, можливо, жител. Деякі елементи житлових споруд ідентифіковані на поселенні Рейндален в Рейнському регіоні. Місцезнаходження Пшедмості II мало природний захист у вигляді вапнякової скелі Градіско.

На більшості поселень ранніх палеоантропів фіксуються вогнища. Це свідчить про широке використання вогню в період остан-

нього інтергляціалу як в печерних притулках, так і на поселеннях просто неба.

Таким чином, вже за часи останнього потепління плейстоценового періоду у ранніх палеоантропів Центральної Європи простежуються характерні риси культурної адаптації Homo sapiens. Перш за все, вони виявляються у виборі місця проживання, у спеціалізації полювання на тварин, у використанні сировинних ресурсів та в окремих проявах матеріальної і духовної культури.

Література

Banesz L. Mittelpaläolithische kleinförmige industrie aus den travertinfundstellen der Zips // Slovenská Archeológia. - 1990. - XXXVIII-I. - Bratislava. - P. 45-88.

Barta J. Paleolit a Mezolit // Slovenská Archeológia. - 1980. - XXVIII-1. - P. 119-136.

Barta J. On problems of the middle palaeolithic in Slovakia // Slovenská Archeolygica. - 1986. - XXXIV-2. - Bratislava. - P. 279-292.

Barta J., Banasz L. The palaeolithic and Mesolithic // Archaeological research in Slovakia. - Nitra, 1981. - P. 11-29.

Behm-Blancke G. Umwelt, Kultur und Morphologie des Eem-Interglazialen Menschen von Ehringsdorf bei Weimar // Hundert Jare Neanderthaler. Neandertal centenary 1856-1956. - Utrecht, 1958. - P. 141-150.

Bosinski G. Late Middle Palaeolithic groups in northwestern Germany and their relations to early Upper Palaeolithic industries // The origin of Homo sapiens. Ecology and Conversations. - 1971. - P. 153-160.

Bosinski G. Eiszeitjäger im Neuwieder Becken. - Archaologie an Mittelrhein und Mosel 1. - Koblenz, 1992. - 148 p.

Bosinski G. Rheindahlen // The Palaeolithc and Mesolithic of the Rhineland. - Quaternary field trips in Central Europe. - INQUA. Munchen, 1995. - Vol. 2. - P. 967-971.

Bosinski G., M.Street & M.Baales. The Palaeolithc and Mesolithic of the Rhineland // Quaternary field trips in Central Europe. INQUA. - Munchen, 1995. - Vol. 2. - P. 829-999.

Butzer K. Environment and archaeology (2-d edition). - Chicago: Aldine, 1971. - P. 340.

Conard N. J. Laminar lithic assemblage from the last interglacial complex in northwestern Europe // Journal of Anthropological Research 46. - 1990. - P. 243-262.

Conard N. J. Tönchesberg and its position in the Paleolithic prehistory of northern Europe. - Ph.D. diss., Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 20. - Mainz and Bonn, 1992. - 345 p.

Conard N. J. and Gaudzinski S. Wallertheim // The Palaeolithc and Mesolithic of the Rhineland. - Quaternary field trips in Central Europe. - INQUA. Munchen, 1995. - Vol. 2. - P. 868-872.

Conard N. J. Tönchesberg // in The Palaeolithic and Mesolithic of the Rhineland. - Quaternary field trips in Central Europe. - INQUA. Munchen, 1995. - Vol. 2. - P. 901-906.

Cornwall J. Ice ages. Their nature and effects. - London, 1970. - 180 p.

Floss H. Rohmaterialversorgung im Paläolithikum des Mittelrheingebietes. - Monographien. Disert. - Köln, 1990. - 415 p.

Fridrich J. Stredopaleolitické osidleni Cech. - Praha, 1982. - 152 p.

Gaudzinski S. Wallertheim revisited: a reanalysis of the fauna from the Middle Palaeolithic site of Wallertheim (Rheinhessen / Germany) // Journal of Archaeological Science 22. - 1995. - P. 51-66.

Kaminska L. Kaminska L. La Retouche Plate Paleolithique en Slovaquie Orientale: L'Industrie Du Locus a De Horka-Ondrej // Paleo-Supplément. - 1995. - N. 1. - P. 79-82.

Klima B. Die archäologische Erforchung der Höhle «Svéduv stul» in Mähren // Die Erforchung der Höhle Svéduv stul 1953-1955. - Antropos 13. - Brno, 1962. - P. 7-96.

Kozlowski J.K. The origin of lithic row materials used in the Palaeolithic of the Carpathian Countries // Acta Archaeologica Carpatica. - 1973. - Tom. XIII. - P. 5-19.

Kröger K. Die Fortsetzung der Arbeiten auf dem Plaidter Hummerich // Archäologisches Korrespondenzblatt. - 1987. - 17. - P. 13-30.

Mania D., M. Thomae T. Litt, and T. Weber. Neumark-Gröbern. Beiträge zur Jagd des mittelpaläolithischen Menschen. - Veröffentlichungen des Landesmuseums fur Vorgeschichte in Halle. - Band 43. - Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1990. - P. 319.

Musil R. Die hähle «Sveduv stul», ein typischer Höhlenhyänenhorst // Die Erforchung der Höhle Sveduv stul 1953-1955. - Antropos 13. - Brno, 1962. - P. 97-260.

Oliva M.T. Variabilita paleolitickych industrii a lidské chovani - pokus o dialekticky pristup ke vztahu vyvoje nastroju a spolecnosti // Archeologické rozhledy XXXIV. - Praha, 1982. - P. 622-647

Paleolit Moravy a Slezska // The Dolni Vestonice studies. - V. 1. - Brno. - 1994. - 209 p.

Paleolit Moravy a Slezska // The Dolni Vestonice studies. - V. 1. - Brno. - 1994. - 209 p.

Pecsi M. Geomorfological regions of Hungary. - Budapest: Akademiai Kiado, 1970. - 45 p.

Roebroeks W., Conard N. J. and Van Kolfschoten T. Dense forests, cold steppes, and the palaeolithic settlement of Northern Europe // Current Anthropology. - 1992. - Vol. 33. - No. 5. - P. 551-586.

Siman K. Paleolithic in North-East Hungary // Paleolithic in the Middle Danube Region. - Brno: Archeologicky ustav AV CR, 1996. - P. 39-48.

Street M. Plaidter Hummerich // The Palaeolithic and Mesolithic of the Rhineland. - Quaternary field trips in Central Europe. - INQUA. - Munchen, 1995. - Vol. 2. - P. 898-901.

Svoboda J. Cadre chronologique et tendances évolutives du paléolithique Tchecoslovaque. Essai de synthëse. // L'Anthropologie. - 1984. - Tome 88. - No. 2. - P. 169-192.

Svoboda J., Skrdla P, Lozek V., Svobodova H, Frechen M. Predmosti II, excavations 1989-1992 // Paleolithic in the Middle Danube Region. - Brno, 1996. - Archeologicky ustav AV CR. - P. 147-171.

Turner. E. Pleistocene stratigraphy and vertebrate faunas from the Neuwied Basin region of Western. Germany // Cranium 8. - 1991. - No. 1. - P. 21-34.

Valoch K. Un groupe specifique du Paleolithique ancien et moyen d'Europe Centrale // UISPP, IX Congres, Colloque X. - Nice, 1976. - P. 86-91.

Valoch K. Le taubachien, sa géochronologie, paléoécologie et paléoethnologie // L'Antropologie. - Paris. - Tome 88. - No. 2. - 1984. - P. 193-208.

Valoch K. Die Erforschung der Külna Höhle 1961-1976. - Brno: Antropos 24, 1988. - 318 p.

Valoch K. La variabilite typologique du Paleolithique Moyen de la grotte de Külna en Moravie // Paleo - supplement 1. - 1995. - P. 73-77.

Vertes L. Tata eine mittelpaläolithische travertinsiedlung in Ungarn. - Budapest, 1964. - Akadémiai Kiady: Verlag der ungarischen akademie der wissenshaften. - 284 p.

Vlcek E. Neandertaler der Tschechoslowakei. - Praga, 1969. - 393 p.

Wymer J. The Palaeolithic Age. - London and Sydney, 1982. - 206 p.

Zagwijn W.H. Vegetation and climate during the warmer intervals in the Late Pleistocene of Western and Central Europe // Quaternary international 3-4. - 1989. - P. 57-67.

Список скорочень

АА – Археологический альманах.
АДЛ – Археологічні дослідження на Львівщині.
АИУ – Археологические исследования на Украине в 1976–1977г.г.
АО – Археологические открития.
АОН – Археологические открития на новостройках.
АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР.
АСГЭ – Археологический сборник Государственого Эрмитажа.
АЮЗР – Акты Юго-Западной Росии.
БМОИП – Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отделение биологии.
ВАА – Вопросы археологии Адыгеи.
ВАУ – Вопросы архелогии Урала.
ВАН – Вісник Академії наук УРСР.
ВДИ – Весник древней истории.
ЗОАО – Записки Одесского археологического общества.
ВОІКК – Вінницька обласна Історико-краєзнавча конференція.
ІУ НАН України – Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАНУ.
КСИА – Краткие собщения Института археологии АН СССР.
КСИИМК – Краткие сообщения института истории материальной культуры.
ЛІМ – Львівський історичний музей.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України.
НЗІТ – Нариси з Історії техніки.
НТШ – Наукове товариство імені Т.Г.Шевченка.
ПС – Палеонтологический сборник.
ПУ – Пам'ятники України.
РА – Российская археология.
СА – Советская археология.
СПІКСНУ – Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідомлень та доповідей.
ТИЭ – Труды Института этнографии АН СССР.
AR – Archeologické Rozhledy.
MNI – минимальное количество особей.
MNB – минимальное количество определенных костей.
SP – Stratum Plus.
SROA – Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
VBGAEU – Verhanlungen der Berliner Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte

Наукове видання

VITA ANTIQUA
2001
№ 3–4

Збірка наукових статей

російською та українською мовами

Фото на обкладинці зроблено Гладких М.І. (Межиріч. Житло № 4.)

Редактор та упорядник збірки ***Рижов С.М.***
Редактор англійських текстів ***Репік Д.В.***
Художнє оформлення ***Бородай Ю.О.***
Технічний редактор ***Гриненко Н.С.***
Коректор ***Шкиря Т.Г.***

Підп. до друку 1.11.2001 р. Формат 60x84/8.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура BookUkr.
Ум. друк. арк. 25,3. Об.-вид. арк. 24,7.
Наклад 300 прим.
Замовл. № 047

Видавництво «Стилос».
04070, Київ–70, Контрактова пл., 7.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано з готових плівок ТОВ «Поліграфічний центр «Фоліант».
04176, Київ–76, вул. Електриків, 26.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)